

Категорія професійного діяча, її сутність та структуризація

У статті проаналізовано наукові трактування сутності категорії професійного діяча. Особлива увага зосереджена на структурі цієї категорії, її лексико-семантичних розрядах. Як висновок доводиться, що категорія професійного діяча тісно взаємопов'язана з поняттям діяльності, названі групи та рівні структуризації найменувань осіб зі значенням виконавця дії та принципи їх виокремлення.

Ключові слова: категорія, професійний діяч, професія, рід занять, посада, спеціальність, діяльність.

Людина як об'єкт номінації отримує безліч імен у мові, які відображають усю різноманітність людської діяльності, її існування у навколишньому світі як біологічної істоти, виконавця дії, громадського і політичного діяча, представника певної нації або соціальної групи тощо.

Найменування осіб можна розмежувати за наступними ознаками: 1) за приналежністю іменованої особи до певних груп, виділення яких не зумовлено безпосередньо особливостями трудової (чи якої-небудь іншої) діяльності людини; 2) за співвіднесеністю найменування саме з особливостями конкретної дії чи діяльності, яку здійснює іменована особа. За цими критеріями серед назв осіб виділяють імена не-діяча (напр., *власник, олігарх*) та імена діяча (напр., *монтажник, будівельник*). Саме друга група і потрапляє в центр наших дослідницьких інтересів. З-поміж усієї кількості найменувань нас цікавлять саме професійні назви.

Найменування осіб за професією отримали різнобічне висвітлення в працях наступних лінгвістів: структурно-семантичні характеристики професійних позначень особи досліджені в роботах С. С. Риженко, Л. О. Шкатової, О. І. Мойсєєвої, основні типи номінацій для позначення статусів особи описані В. Л. Воронцовою та Н. Й. Мігіріною, запозичення назв людей за професією вивчали Т. Б. Пиц, О. В. Кондрацька.

Одним із дискусійних у лінгвістиці є питання про сутність категорії діяча. У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз наукових трактувань сутності категорії професійного діяча та опис її структури.

Для реалізації мети нами визначені наступні завдання:

1) проаналізувати поняття діяльності як вихідного до її суб'єкта – діяча;

2) розглянути лексико-семантичні розряди найменувань осіб зі значенням виконавця дії;

3) структурувати категорію професійного діяча.

Повне розуміння категорії професійного діяча неможливе також без звернення до вихідного поняття «діяльність».

Діяльність у власному сенсі слова – це предметна діяльність, практика, яка є способом існування людини. У філософській, соціологічній і психологічній літературі діяльність людини розглядалася в найрізноманітніших аспектах. Її досліджували як деякий реальний процес, що складається з сукупності дій і операцій (О. М. Леонтьєв); як сукупність певних видів форм, необхідних у реальному житті кожному індивіду (гра, навчання, праця), які почергово грають провідну роль в онтогенезі (Б. Г. Ананьєв); як активність суб'єкта, що направлена на об'єкти чи інших суб'єктів (М. С. Каган). Поняттям «діяльність» охоплюють різні форми існування людської активності (професійна, економічна, політична, культурна діяльність) і сфери функціонування суспільства. Вона є цілісною системою, включеною до структури суспільних зв'язків і відносин [7: 107].

О. Й. Голованова, характеризуючи діяльність, вказує на її усвідомлений характер. Отже, на першому плані у трактуванні діяльності має бути людина як безпосереднє джерело, виконавець дії, якому притаманні такі категоріальні ознаки як активність, волевиявлення, контрольованість. Ці ознаки знаходять точне вираження в характеристиці суб'єкта професійної діяльності. Таким чином професійна діяльність – це вища форма діяльності, оскільки вона характеризується, окрім зазначених, додатковими ознаками: цілеспрямованістю, результативністю і суспільною значущістю [4: 23].

Дві надзвичайно важливі категорії – діяльність і діяч – вступають на мовному рівні у постійну взаємодію та є взаємообумовленими, що свідчить про їх зв'язаність на ментальному рівні. Позначення діяча (професійного діяча) завжди мають вторинний характер, так як вони виникають на тому етапі, коли людиною вже визначені решта номінативно-значущих компонентів діяльності: сама дія, предмет та продукт діяльності, інструмент. Створення імені діяча завершує, замикає коло включених у поняття діяльності розумових об'єктів, тим самим у свідомості номінатора остаточно оформлюється виділення, відокремлення певної сфери діяльності. Оскільки професій не існує без своїх носіїв, варто говорити про категорії не професій, а професійних діячів, спеціалістів.

Серед найменувань осіб зі значенням виконавця дії І. В. Желябова умовно виділяє наступні лексико-семантичні розряди:

1) найменування осіб за родом занять: вони називають особу за родом такої трудової діяльності, яка є джерелом існування і не потребує певної підготовки, тренування (напр.: *дроворуб, клакер, кухмістер*);

2) найменування осіб за ремеслом: іменують особу за родом такої трудової діяльності, яка є джерелом існування, потребує вишколу, базується на дрібному ручному виробництві і пов'язана з особистою майстерністю ремісника (напр.: *ложкар, рукавичник, шапкар*);

3) найменування осіб за професією: називають людину за родом такої трудової діяльності, яка є джерелом існування, потребує кваліфікованої підготовки, спеціальної виучки [5: 121]. У середині останньої групи виокремлюються такі підгрупи позначень: загальні назви професій (*викладач, водій, слюсар*), міжгалузеві («наскрізні») назви професій (*апаратник, машиніст, оператор*) і вузькоспеціальні назви (*водій тролейбуса, слюсар по ремонту гідравлічних машин тощо*).

Можливими є й інші класифікації. У системі агентивних імен, відповідно до систематичного принципу, що є найбільш адекватним для представлення термінологічної лексики, О. Й. Голованова виділяє чотири самостійні групи найменування осіб:

- 1) за професією;
- 2) за посадою;
- 3) за спеціальністю;
- 4) за заняттям.

Кожна з цих лексичних сукупностей характеризується власним набором номінативних засобів і специфічними темпами еволюції [3: 32].

Одне з питань, яке виникає при розгляді цих найменувань – це розрізнення професій та посад. Посада – це службове становище, пов'язане з виконанням певних обов'язків у якій-небудь установі, на підприємстві і т. ін. (напр., *посада секретаря, інспектора, завідувача відділення*) [6: 7: 305]. При номінації посад панує ідея про розподіл обов'язків у колективі, яка зазвичай припускає як професійну спеціалізацію, так і місце в ієрархії. Професія – рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок і є для кого-небудь джерелом існування (напр., *професія будівельника, перукаря*) [6: 8: 332].

Велика кількість імен діячів може одночасно означати і посаду, і професію (напр., *інженер, архітектор*). До посад, наприклад, тяжіють назви керівних працівників: *директор, управляючий*. Однак, імена керівників можуть інтерпретуватися і як імена професій, оскільки

керівна діяльність має свою досить тонку специфіку і вимагає уміння. Саме тому можна говорити не про однозначне відношення до посади, а про преференційне.

Найменування спеціальностей часто відносять до підмов предметних галузей. Спеціальність – це вид заняття у рамках однієї професії. Напр., професія «учитель» включає такі спеціальності як «учитель історії», «учитель математики» та ін. [2: 1136]. Натомість деякі науковці вважають несуттєвим відмежовувати професії від дрібніших занять – спеціальностей та розглядають ці поняття як синонімічні, адже вони є основними видами професійного розподілу праці. Кожне дане найменування включає у свою семантику, по-перше, відношення до праці як до суспільно-корисної діяльності і, по-друге, наявність певної підготовки. До вузьких спеціалістів відносяться, наприклад, *адвокат, що займається питаннями оподаткування; фахівець з кримінального права* та ін., що припускають високу кваліфікацію та порівняно вузьку спеціалізацію.

А тепер окреслимо сутність поняття «заняття». За даними лексикографічних джерел, заняття в одному із значень – «це те, чим хто-небудь займається (справа, праця і т. ін.)» [6: 3: 235]. На нашу думку, вичерпним є наступне визначення цього поняття: «Заняття – це будь-який вид минулої, теперішньої або майбутньої діяльності людини, реально чи потенційно призначеної для отримання заробітку або доходу. Заняття класифікують в залежності від виконуваних або тих, що підлягають виконанню, функцій, основою яких є кваліфікація (професійна майстерність) і професійна спеціалізація. Заняття не слід сплутувати з професією або спеціальністю, хоча невідповідність між ними у більшості випадків має формальний характер, зважаючи на відмінності між назвою посади, професії та заняття» [1: 268]. Напр.: *письменник, рибак, мисливець*.

У назву професії, як правило, закладена ідея великої майстерності, володіння серйозними навичками. Однак «діяч» – це не лише «професіонал» і «посадова особа». Діяльність різноманітна і породжує безліч класів, в тій чи іншій мірі близьких до професій і посад. Серед них можна виділити групу імен діячів, зазвичай «вільних художників», які зайняті справою, що в принципі не вимагає особливої підготовки. Особливий підклас серед родів занять утворюють назви всіляких окультистів: *чаклун, шаман, провісник* та ін., які порушують презумпцію раціональності нормальної професії.

Із множини назв професій виокремлюються також імена злочинних спеціалізацій, що порушують важливий канон професії – суспільну корисність: *стрілець, кілер, шахрай* та ін.

Семантичну категорію професійного діяча можна представити також у вигляді ієрархічної структури, яка включає декілька рівнів [4:

40]. При цьому поняття попереднього рівня є гіперонімами за відношенням до понять наступного. Таким чином, верхній рівень складають максимально узагальнені найменування, значення термінів нижчих рівнів включають все більшу кількість диференційних ознак, що відрізняють ці назви від інших.

Отже, категорію професійного діяча можна структурувати таким чином:

1. Суперординатний рівень. Цей рівень представляють у мові найбільш узагальнені найменування, що вказують на рід діяльності особи: напр., *робітник, працівник, фахівець та ін.* На цьому рівні можливе розмежування професійної діяльності залежно від її характеру: творча, виробнича або управлінська. В основі кожної з виділених сфер діяльності лежить домінуюча функція активної особи: створювати ситуацію, змінювати або контролювати її. Ці найменування служать в якості стрижневих слів для цілого ряду багатокomпонентних терміносполучень і, відповідно, виявляють основоположні характеристики суб'єкта професійної діяльності.

2. Базовий, або середній, рівень. Це основний, найбільш суттєвий рівень категоризації. Його складові лексичні одиниці є ядром лексико-тематичної групи найменування осіб за професією. Вони не містять вказівки на конкретну сферу застосування професійних знань та умінь особи, але характеризують зміст її діяльності. Саме з цього рівня можна говорити про власне позначення особи за професією у мові: напр.: *інженер, лаборант, учитель, слюсар та ін.* Ці одиниці є засобами репрезентації загальнокомунікативного і професійного знання, вони акумулюють в собі загальномовну і спеціальну інформацію.

3. Тематичний рівень. Цей рівень представлений термінами, типова структура яких окрім інтегруючого компонента містить також диференційний компонент (конкретизатор). Вони необхідні для позначення спеціалізації особи: напр., *інженер телекомунікаційних установок, учитель інформатики, адміністратор бази даних, оператор відеозапису та ін.* Терміни, що відносяться до цього рівня, є видовими за відношенням до термінів базового рівня.

4. Субтематичний рівень. Цьому рівню відповідають найменування, значення яких мають декілька (два і більше) диференціюючих ознак. Це вузькоспеціальні назви професій: *напр., авіаційний технік з парашутних та аварійно-рятувальних засобів, оператор електронних автоматів гравіювань з виготовлення форм глибокого друку.* Цей рівень об'єднує одиниці з високою мірою термінологізації, які є найбільш інформативними, адже вони фіксують, зберігають і транслюють професійно-значиму інформацію про діяльність людини.

Отже, категорія професійного діяча тісно взаємопов'язана з поняттям діяльності. Найменування осіб можна розмежовувати за професією, посадою, спеціальністю, заняттям (або ж родом занять), ремеслом. Причому цей розподіл не категоричний, а має більш формальний характер. Адже імена діячів часто багатоаспектні, як і сама діяльність та умови її здійснення, і це є причиною потрапляння однієї лексеми до декількох класів (не кажучи вже про багатозначні слова).

Серед чотирьох рівнів категоризації професійного діяча, які ми зазначили вище, найбільш вживаною є давня за походженням і стійка в мові група найменувань, які не мають вузькоспеціального характеру, слугують позначеннями професійних «категорій», є загальногалузевими (напр., *лікар, учитель, продавець, слюсар, механік*). У більшості випадків це однослівні назви «масових» професій. Саме тому перспективою подальших досліджень є порівняльний аналіз цих найменувань у складі фразеологічних одиниць декількох мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Большой экономический словарь / под ред. А. И. Азрилияна. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Ин-т новой экономики, 2002. – 1280 с.
2. Большой энциклопедический словарь / ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 1456 с.
3. Голованова Е. И. Динамика именования лица по роду деятельности в русском языке / Е. И. Голованова // III Житниковские чтения: Динамический аспект лингвистических исследований. Материалы всерос. науч. конф. – Ч. II. – Челябинск, 1999. – С. 32-39.
4. Голованова Е. И. Категория профессионального деятеля в динамическом пространстве языка (лингвокогнитивный анализ): дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Е. И. Голованова. – Челябинск, 2004. – 367 с.
5. Желябова И. В. Профессиональная лексика в динамическом аспекте / И. В. Желябова // Вестник Ставропольского государственного университета. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2002. – № 30. – С. 121-128.
6. Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 3. – 1972. – 744с., Т. 7. – 1976. – 723 с., Т. 8. – 1977. – 927 с.
7. Философско-энциклопедический словарь. Человек. – М.: Инфра, 2000. – 456 с.